

HERCZEG FERENC.¹

A háború harmadik esztendejében már elemi erővel szakadt fel a telkekből a vágy folytaim a kulturális élet menetét ott, ahol a világkatasztrófa megakasztotta. Az író írni kezdett, a művész kezébe vette szerszámaint és a tudós visszatért régi könyveire. Az élet nem engedi magát eltaposni harci mének patkói alatt, a fű kizöldül, a virág kidugja fejét, a tél után kisüt a tavaszi nap, a lélek élni és gyönyörködni akar, a szépség nem tud meghalni s a háború alatt új, nagy szinte példátlan lendületet vesz az irodalmi élet.

Herczeg Ferencből, a hazafiból, a politikusból, a közéleti emberből kirobban az író. ő maga mondja:

„A poeta többféle életet él, mint a nempoéta, de az utóbbi intenzívebben éli ki a maga egy életét. Lám: Titánia, a tündérkirálynő, beleszeretett a számarba és a költő halhatatlan komédiát írt róla. De ki az irigyléreméltó: a költő, aki megénekelte, vagy a számar, aki átélte a tündérkalandot?! A költő nem annyira élvezője, mint inkább szemlélője az életnek, ő nem a színpadon ágál, hanem a karzatról kommentálja az élet színjátékát. Bele kell nyugodnia abba, hogy van a megfigyelőképességnek egy foka, amely összeférhetetlen a kifelé élők cselekvő- és élvezőképességével. Akinél megvan ez az éles megfigyelő ösztön, az elsősorban arra alkalmas, hogy megértse, följegyezze és megítélje azt, amit mások cselekszenek.

A legtöbb költő örökös honvágyat érez az élet után, de megragadni csak mint irodalmi témát tudja, nem mint valóságot, ő az igazi Bolygó hollandi, aki künn vitorlázik a végtelen vizeken és csak a ködös távolban látja az élet zöldelő partjait. A költő, csak úgy, mint a kísérteties hollandi, a hű nő szerelméről álmodik, amely megváltaná őt lárva-lététől és élő embert formálna az élet parazitájából. De a házasság nem való neki. ő mint házastárs is társtalanul él. A többi emberben, bármennyire szeresse őket, elsősorban nyersanyagot lát, munkaanyagot az érzelmei számára. Mert szerelemnél, házasságnál és életnél fontosabb a költészet“

A háború harmadik esztendejében napvilágot lát a harmadik regény s a címe: Arany hegedű. A regény nagy feltűnést keltett; sokan kulcsregénynek nézték. A tartalmát egyik bírálója így mondja el: A regény hősnője, Katalin kaméleonszerű lény, nincs saját egyénisége; amit mutat, az csak felvett szerep, alkalmi jelmez a férfi kedvéért. A mesebeli „arany hegedű“ édes hangjával beszél „királyához“, a férfiúhoz, mert ha a maga hangján szólalna meg, akkor a „valóság hidegen sziszegő harapós kis kígyói“ csúsznának elő ajkai közül. Férje egyetemi tanár, tudós orvos, nagyszúlyú egyéniség. Kitor a háború (1914). A férj egy határszéli járványkórház vezetője lesz. Katalin mint kórházi ápoló talál új szerepet, szerelmi viszonyt sző egy ápolójával, valami nagyhangú, gyáva, üresfejű sebesült kapitánnyal. Közben a férj tifuszban megbetegszik; egy fiatal özvegy ápolja, ki rég szerelmes belé, de a legnagyobb önmegtagadással tartózkodik attól, hogy az orvost elragadja nejtől. A férj azonban meggyőződik Katalin hűtlenség-

¹ Lásd az 1. számban a 105. lapon és a 2. számban a 215. lapon.

géről, átengedi méltó párjának s a regény vége azt a sejtelmet engedi meg, hogy hú ápolójában ő is megtalálta a hozzá méltó, komoly élettársat.

Voinovich Géza azt mondja az Aranyhegedűről, hogy „nagy tárgya és általános szempontja által szinte történelmi regény gyanánt hat. A szerző nem fest nagy csataképeket, a háborút egy házaspár lelkében tükrözi; azt rajzolja, mint rombolnak itthon a lelkekben a csatatér ágyúi, mint hamvad el a felgyújtott városok tüzeiben az itthonmaradtak lelki egyensúlya, egész nemzedék boldogsága. Ez a lélektani mélység a könyv főérdeme. Egyszerű történet, s alig négy-öt alak van előttünk, de a belső élet mély és mozgalmas. A szerző mindig a tárgynál marad, semmi kitérés, semmi fölösleges caf-rang. Előadása színes és változatos, tele képekkel, hangulatokkal, nincs egy lap megkapó vonás, kitűnő megfigyelés nélkül — mégis rövid és takarékos, mintája a rövid regénynek, a short storynak. Az alakok jellemrajza a rövidség mellett is életteljes. Katóka sekély lelke, a színészvér, elnyomott fiataltság, ebből eredő mohóság és rejtett gonoszság vegyülete; egy kis Sharp Becky. A művész agyagból formálta és életet lehelt belé. Milka százados gyermekkori vonásai szinte mértani biztossággal adják meg a későbbi vonalakat. A jellemrajz mindenütt világos, biztos, de nem igái tárulnak fel meglepő, mégis érthető zugok, mint Keménynél; fejlődés azonban van a jellemelekben. Arató István nem annyira eleven, mint a többiek. Nagy embert rajzolni rendkívül nehéz feladat, ez jobban sikerült Herczegnek most, mint eddig; a ruha alatt élet is van, bár István szava, érzése kevésbé egyéni, mint gondolkozása és kötelességtudása; ez emelkedik ki fővonása gyanánt. Nevét Tisza Istvántól örökölhette, s e név szinte egy része jellemének.“

íme, még ebben is megjelenik az imádott bálványkép gigászi alakjának szilhuettje. Az író, aki az emberek véleménye szerint kissé hűvös és objektív egyéniség, íme szinte mértéken felül tud szeretni és csodálni valakit. Igaz, hogy annak mértéken felül nagynak és érdemesnek is kell lenni.

Hogy az Aranyhegedű kulcsregény-e vagy nem, ezt megállapítani az irodalomtörténet egy távol fekvő feladata; hogy Herczeg munkásságában egy ragyogó renaissance beköszöntője, ezt mi is megállapíthatjuk.

Ebben az évben meghalt az agg Ferenc József, az immár legendás alakká finomult császár és király és helyébe IV. Károly lép a trónra. A trónváltás külső parádéi néhány napra felvillanyozták a nemzetet. Az új király koronázása alkalmából Herczeg Ferenc megkapja az irodalmi és tudományos világ számára alapított legnagyobb rendjelet, a Pro litteris et artibus.

Tisza István gróf ebben az esztendőben az hót fontos politikai megbízatással látja el. Az alkalmat erre az a mozgalom adta meg, amely Németországból Mitteleuropa jelszóval indult meg és Középeurópát egy nagy politikai és gazdasági egység felé akarta terelni, természetesen a német császári birodalom hegemoniája alatt. Tisza nacionalista lelke ellentmondott ennek a gondolatnak; ő ebben a német imperialista tendenciák előretörését látta s nem tévesztette meg a ragyogó illúzió, amely a Berlinton Bagdadig terjedő germán hatalom nagyságában rejlett, ő ettől az árva kis magyarság történelmi jövőjét féltette és Herczeg Ferencet Berlinbe küldte, hogy az illetékes köröket a Mitteleuropa propagandájával szemben elfoglalt álláspontjáról felvilágosítsa.

Hogy Herczeg Ferenc diplomáciai küldetése sikerrel járt volna-e egy döntő és végérvényes német győzelem esetén is, ez örökké kétséges marad; de nem kétséges, hogy a Tisza István-féle magyarok akkor is odavetették volna magukat a terv megvalósítása elé!

Ez az év (1917) különben a színpadi művek esztendeje volt. Október 26-án a Nemzeti Színházban bemutatják az Árva László királyt.

A színműben ismét az aggódó, tépelődő magyar lélek jajdul fel a művész álarca alatt. Tisza István gróf miniszterelnök május 22-én beadta lemondását s a király kétheti válság után, június 8-án, Esterházy Móric grófot bízta meg kormányalakítással. Herczeg Ferenc Tiszával maradt, de érezte, hogy most következik — ezek is Herczeg szavai — a nagy istenítélet. Tisza tüzzel-vassal irtotta a defaitizmust, amelyet Károlyi gróf és demokrata-blokkja terjesztett a lelkekben s ezért el kellett buknia. Talán sohasem fog kitudódni, — írja Herczeg a Tisza-émlékbeszédben — hogy milyen elszánt harcokat kellett vívnia Béccsel a fegyverben álló magyar nép érdekében. És mialatt az ágyúk dörögtek, nyughatatlan kezek a piacra vetették a választójog kérdését. Gróf Esterházy Móric vállalkozott rá, hogy a demokrata sárkányt elő fogja lovagolni az udvari lovardában. A szegény ember hamar meggyőződött, hogy ő egyáltalán nem lovas. A pestiek azonban a választójogi bizottság jelentéseit nagyobb érdeklődéssel olvasták, mint a főhadiszállását. Tiszával ekkor egy újabb merénylő pisztolycsővéből másodszer is farkasszemet nézett a halál. Népítélet! A magyar népet ezúttal Lékai-Leitner képviselte.

A közállapotok kezdtek elvadulni! A nemzeti egység felbomlott és Budapest ott folytatta, ahol a háború előtt abban hagyta. A munkások sztrájkokat rendeztek, a „szabadgondolkodók“ pedig a tudományos kutatás szabadságát követelték laboratóriumaik számára, ahol nagyban gyártották a kútmérget. A világon példa nélkül álló jelenség, hogy egy nemzeti fővárosban tenyészhet olyan politikai irány, sajtó, irodalom, művészet, divat, amely csak a kicsinylés és a megvetés hangján tud szólni a történelmi nemzetről. A „haza“, a „hazaszeretet“ szót úgy kerülték Budapesten, mint valami nevetséges trágárságot. A magyar szupremáda polgári lapokban is osztályuralommá lett, a dzsentri a züllöttség és léhaság szinonimája, a magyar tisztviselőből korlátolt és enyveskező naplopót, a parasztból buja és falánk állatot csináltak. Ezzel szemben a pesti jássz-típus minden válfaja a költői kultusz központjává lett. Arany János nyelvét pedig letorkolta a külvárosi zsargon-magyarság. Nos, ezek ketten azóta kioltották a pályájukat: a jásszból lett a Lenin-fű, a zsargon szókincsének utolsó gyöngye a gájdesz.

Ezek is Herczeg szavai — ilyen erős hangokat akkor, a háború alatt, még nem lehetett megpendíteni, megírta tehát az Árva László királyt, majd a Hét svábbból megcsinálta a Fekete lovas.

Az Árva László királyról akkoriban azt mondták, egyik-másik lap meg is írta, hogy Hunyadi László alakjával Tisza Istvánt akarta dicsőíteni. Herczeg ezt megcáfolta és úgy nyilatkozott, hogy Hunyadi László, ha egyáltalában szimbolikus alak, nem egy embert, hanem a magyarság erejét képviseli, amelynek az érvényesülés útján mindig, de mindig gáncsot vet a magyar pártoskodás.

A szerzőnek joga van tiltakozni a Tisza-alluzió ellen, de a néző megérezte, hogy ezt a történelmi drámát most is ugyanolyan lelkeségű magyarok játsszák az életben.

Két ifjú áll szemben egymással, két ellentétes faj képviselője: V. László király és Hunyadi László. A király dekadens típus, pietista, tépelődő idegember. Egy kiélt udvari arisztokráciára támaszkodik, idegen a népéhez, semmije sincs mindabból, ami királlyá tehet egy embert, csak koronája van. A mellett teli van jóindulattal. A legitimistákkal szemben állanak az új emberek, élükön Hunyadival, aki erőből duzzadó, fölfelé emelkedő, dicsőségre és hatalomra született faj képviselője.

A két ifjú megismeri és megszereti egymást, őszintén keresi a megértést, a viszonyok azonban erősebbek, mint ők maguk, összeütközésbe sodorják, harcra kényszerítik őket. A harcban az udvar hatalmi apparátusa győz, Hunyadi életét veszti, a király azonban maga is belepusztul életének egyetlen nagy erőfeszítésébe, hogy helyet adjon az új embereknek, akik Hunyadi Mátyás személyében fogják birtokukba venni a királyságot.

A régi és új ember típusát a néző jól látta a magyar arisztokráciában és látta e típus legkiteljesedettebb képviselőit is. És ráismert a politika vezéreire.

Akárhogy áll a dolog, Herczeg csak következetes maradt irányához: a múltból vett analógiákkal szól bele a jelen küzdelmeibe. Ez a dráma is hozzátartozik a magyar nemzet egyetemes életrajzába,

*

Herczeg azt mondta, hogy nyughatatlan kezek piacra dobták a választójog kérdését. A kérdés parlamenti vitájába Tisza szellemében beleszólt és élénken tiltakozott a probléma demagóg szellemben való megokolja ellen és megjósolta az összeomlást. „Polgári családból származom — mondja — és magyar író vagyok, tehát az eredetemenél, a foglalkozásomnál és a milliónél fogva, amelyben élek, demokrata vagyok, egyéb nem is lehetek. És most mégis abban a különös, némileg lealázó helyzetben találok magamat, hogy aggodalmaimat kell kifejeznem egy törvényjavaslattal szemben, amely jogokat hoz a nép széles rétegeinek. Fokozza helyzetem az a különös körülmény, hogy odaát, a népjogokat kiterjesztők soraiban, ősrégi arisztokrata családok dúsgazdag sarjadékai ülnek. Magában a választójogos kormányban négy grófi és egy hercegi miniszter ül, nagyurak, akiknek egy gyökeres társadalmi vagy gazdasági átalakulás esetén, ugyancsak volna mit kockáztatniuk. ők a népjogok előharcosai, magam pedig, aki egy darab nép vagyok, abban a táborban állok, melyet a kormány sajtója reakcionáriusnak szokott nevezni. Én számot vettem a lelkiismeretemmel és azt találtam, ha végig gondolom a demokrata gondolatot, nem juthatok el olyan következtetésekre, amelyek engem félelemmel vagy ellenszenvvel tölthetnének el. Jól tudom, hogy a radikális választójog nem cél, hanem csak eszköz; kinyitja az ország ajtaját és az ajtón bevonul a demokrácia. Nos, én végig tudom és végig merem gondolni ezt a gondolatláncot egészen a radikális földbirtokpolitikáig, sőt, ha úgy tetszik, akár a nemesi címek és előjogok eltörléséig is. Attól tartok azonban, hogy a túloldalon még nem gondolták végig a demokrata gondolatot. Bizonyos nyilatkozatokat, bizonyos biztatásokat hallottunk, hogy a törvényjavaslat megszavazásával a haladás nyugvópontra fog jutni, más szóval: ki fogják nyitni az ajtót és a demokrácia majd megáll a küszöbön. A miniszterelnök úr a túloldal tapsai között jelentette ki a Házban, hogy egyelőre nem kíván hozzányúlni a főrendiház mai szervezetéhez. Nem kételkedem benne, hogy ez a konzervatív szándék megvan a miniszterelnök úrban, de, hogy meg is tudja-e valósítani szándékát, abban már Tamás vagyok. Demokráciát arisztokratikus védnökség alatt nem igen tudok elképzelni. Ez a német szállóigéből ismert „Republik mit dem Grossherzog an der Spitze“ volna. A gátör csak addig ura a helyzetnek, amíg a gát meg nem szakadt. Ha egyszer megszakadt a gát, akkor már nem az ember, hanem az ár az úr. Az pedig nem ismer nyugvópontot, az nem törődik paktummal, hanem vágat a maga útján, amerre a fizika kérelhetetlen törvényei sodorják. És hiába ígéri a tisztelt miniszter úr, hogy nem temeti el a főrendiházat, ha egyszer a magyar politikai élet újra rendeződött a demokratikus választó-

jog alapján, akkor a született törvényhozók intézménye hullá lesz és majd olyan botrányos oszlási folyamatot fog mutatni, hogy valakinek mégis csak el kell földelnie.“

*

A háború utolsó évében, a nyári hónapokban elkészül Tilla című darabjával s azt a Belvárosi Színháznak engedi át. A szerző maga hét jelenésnek nevezi darabját, amely csakugyan nem dráma, nem sorolható a dramaturgia osztályozása szerint egyik műfajba sem, új és eredeti, hangban, felépítésben, szerkezetben és elgondolásban. Kis színpadok számára készült és Emma Grammatica, az olasz tragika szívesen járja vele a kis olasz színpadokat. Virtuóz technikája elárulja, hogy az író előtt nincs színpadi nehézség és ezt fölünyes könnyedséggel mutogatja is; ez is Tart pour Tart alkotás, mintha a szerző meg akarta volna mutatni, hogy ehhez is jobban ért, mint más. Alapgondolata némileg rokon a Kék rókaéval; arra is el lehetne mondani, hogy variációk a nő motívumára.

A darab csak ősszel került színre, november 22-én, a nagy összeomlás után, Herczeg kedve ellenére, aki akkor már életének talán legnagyobb fájdalmát szenvedte: Tisza István halála után ...

*

Tisza István gróf 1918. szeptember 17-én bejelentette, hogy elvesztettük a háborút, szeptember 23-án lemondott a Wekerle-kormány, október 23-án kitört a parlamenti anarchia, másnap a király elfogadta Wekerle lemondását. Október 25-én pedig megalakult a Nemzeti Tanács Károlyi Mihály gróf elnöklése alatt.

Aztán kitört a forradalom.

SURÁNYI MIKLÓS.